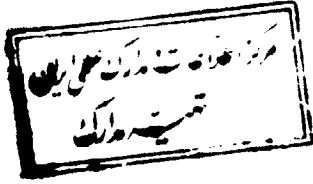

دانشگاه فردوسی مشهد
مرکز مطالعات و تحقیقات تحصیلی

۱۳۶۵ / ۱۹۱ / ۲۰

باسمه تعالی

دانشگاه فردوسی مشهد

دانشکده ادبیات

محیط‌وزندگانی سیاسی میرزا علی خان امین‌الدوله

(۱۳۲۲ - ۱۲۶۰ ق. ۰)

پایان‌نامه تحصیلی دوره کارشناسی ارشد

استاد راهنما: آقای دکتر حسین الهی

استاد مشاور: آقای دکتر ابوالفضل نبی

نگارش

محمدتقی یونسی رستمی

دانشجوی کارشناسی ارشد رشته تاریخ

در سال تحصیلی ۷۲-۷۳

۱۲۸۷۶ X

۲۵۸۰۱

* تقدیم به مادر و همسر *

۲۵۸۰۱

فهرست مطالب

۱-۵	محدوده تحقیق
۶-۱۰	معرفی مختصر منابع
۱۱-۱۶	فصل اول :
۱۱-۱۶	شرح حال میرزا محمدخان مجدالملک
۱۷-۲۸	فصل دوم :
۱۷-۲۶	شرح حال میرزا علی خان
۲۷-۲۸	احداث کارخانه
۲۹-۳۸	فصل سوم :
۲۹-۳۸	رابطه امین الدوله با رجال
۲۹-۳۰	۱. رابطه با سپهسالار
۳۰-۳۳	۲. ارتباط با اعتماد السلطنه
۳۳-۳۴	۳. رابطه با سیدجمال الدین
۳۴-۳۸	۴. رابطه امین الدوله با ملکم خان
۳۹-۶۰	فصل چهارم :
۳۹	امین الدوله در اواخر دوره ناصری
۴۰-۴۲	سلطنت مظفرالدین شاه
۴۲-۴۵	امین الدوله و پیشکاری آذربایجان
۴۶-۵۰	صدراعظمی امین السلطان و عزل او

۵۰-۵۲	بازگشت امین الدوله به پایتخت
۵۹-۶۰	وزارت اعظمی امین الدوله
۶۱-۷۰	فصل پنجم :
۶۱-۷۰	مخالفین امین الدوله
۶۱	۱. امین الملک
۶۲-۶۳	۲. فرزندان مخبرالدوله
۶۳	۳. نصرالسلطنه
۶۳-۶۷	۴. مشیرالدوله
۶۷	۵. حکیم الملک
۶۸-۷۰	۶. علما
۷۱-۸۸	فصل ششم:
۷۱-۸۸	اقدام های امین الدوله
۷۱-۷۴	۱. اصلاحات مالی
۷۴-۷۷	۲. گمرگ
۷۷-۷۸	۳. مجلس اعیان
۷۸-۸۳	۴. تأسیس مدارس جدید
۸۳-۸۸	۵. استقراض
۸۹-۹۵	فصل هفتم :
۸۹-۹۵	عزل امین الدوله
۹۶-۱۰۱	فصل هشتم :

۹۶ - ۹۹	تبعید امین الدوله
۱۰۰ - ۱۰۱	فوت امین الدوله
۱۰۲ - ۱۰۵	فصل نهم:
۱۰۲ - ۱۰۵	آثار امین الدوله
۱۰۲ - ۱۰۳	۱. سفرنامه
۱۰۳ - ۱۰۵	۲. خاطرات سیاسی
۱۰۶	فصل دهم:
۱۰۶	امین الدوله و فراماسونری
۱۰۷ - ۱۱۱	فصل یازدهم :
۱۰۷ - ۱۱۱	نظرات نویسندگان درباره امین الدوله
۱۱۲ - ۱۱۷	فصل دوازدهم :
۱۱۲ - ۱۱۳	۱. موقعیت جغرافیای طبیعی ، اقلیمی و انسانی گیلان
۱۱۳ - ۱۱۷	۲. وضعیت اجتماعی و اقتصادی لشت نشاء
۱۱۸ - ۱۱۹	پیوست شماره یک : مشورت خانه عامه دولتی و فراموشخانه
۱۲۰ - ۱۲۱	پیوست شماره دو : میرزا حسین خان سپهسالار
۱۲۲	پیوست شماره سه : اعتماد السلطنه
۱۲۳	پیوست شماره چهار : سیدجمال الدین اسدآبادی
۱۲۴ - ۱۲۵	پیوست شماره پنج : میرزا ملکم خان
۱۲۶	پیوست شماره شش : مرگ ناصرالدین شاه
۱۲۷ - ۱۳۲	فهرست منابع
۱۳۳ - ۱۳۴	تصویرها

محدوده تحقیق :

تحقیق در تاریخ معاصر ایران ، و شناخت شخصیت های صحنه های مختلف ، و بازیگران میدان های گوناگون ، در ارتباط تنگاتنگی با جامعه کنونی ایران است ؛ شاید به توان گفت این دوره تاریخ ایران ، به علت ورود ایران و ایرانیان در سیاست جهانی ، از ویژگیهایی خاص، برخوردار است؛ به ویژه این که، بررسی مسایل زندگی اجتماعی ، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و... ایرانیان ، که در این مقطع تاریخی ، دچار دگرگونی هایی فراوان می شود، و با اقدام های شخصیت هایی هم چون : عباسی میرزای ولی عهد و قایم مقام فراهانی ، پویه هایی گوناگون صورت می گیرد که منجر به اعزام عده ای برای تحصیل به خارج، و آشنایی آنان با پیشرفت های غرب ، نقش های نوینی در تاریخ ایران چهره می بندد و با روی کار آمدن میرزا تقی خان - امیرکبیر و تلاش های مؤثر این عنصر لایق در مدت کوتاه صدر اعظمی در عصر ناصری، پی آمدهای مختلفی را سبب می شود که نتایج آن دگرگونی جامعه ایران و آغاز شناسایی حقوق مردم توسط مردم و باز آفرینی واقعیت های نهفته در جامعه است.^۱ در این مدخل نو آغاز شده، چهره هایی تلاش می نمایند تا رل و رسم امیر را پیش گیرند ، و یا عصر او را مورد آزمایش قرار دهند و پای خود را به جای پای او بگذارند، و دست کم این که ، در نوشته های خود، از آرمان های

---

۱. پیرامون کیفیت ، دلایل و نتایج اعزام محملین به خارج ر. ک : حایری ، عبدالهادی: تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، تهران ، امیرکبیر، ۱۳۶۴ خ.، چاپ دوم ، ص ۱۱؛ از مشخص ترین محملین مرحله دوم اعزام محملین به اروپا، میرزا صالح بود که اقدام های مفیدی، در بازگشت به ایران انجام داد. پیرامون وی ر. ک : معتمدنژاد، کاظم : روزنامه نگاری ، تهران ، نشر سپهر، ۱۳۶۸ خ.، چاپ سوم ، ص ۵۲ - ۴۵۰ .

زده و واقعیت های موجود را آشکار نموده و علت های رویدادهای تاریخی و دگرگونی های -
اجتماعی و پیش آمدهای مختلف آن را مورد شناخت قرار داد.

بازشناسی این شخصیت ها ، که در متن وقایع قرار گرفته و نسبت به حوادث متعدد
اشرافیت داشته و مسایل درون نظام را می شناخته ، و به دلیل تمدی مشاغل حساس و بنیانی
نظام حکومتی به بسیاری از رویدادهای پشت پرده واقف بوده و خود در آن صحنه ها بازیگر
بودند، می تواند بازیابی نوینی را در شناخت تاریخ معاصر ایران ، سبب شده و علت های
مختلفی از پیشامدهای محدثه را مشخص ، و عوامل اجرایی آن ها را بازشناسی نماید.

نقش شخصیت ها ، در انحصار نامه هایی که در این دوران تاریخی واگذار شده است و
پیوستگی آن ها، با این واگذاری ها - که محصور کننده حاکمیت سیاسی دولت و نفی استقلال
اقتصادی مملکت بود - خود جای بحث و گفتگوی فراوانی را سبب می گردد؛ به ویژه که ، این
انحصارنامه ها، تمام حوزه های فعالیت های اقتصادی کشور را در بر می گیرد و نتایج آن بر
سازمان اجتماعی ایران غیرقابل اغماض و صرف نظر کردن است ، و شاید به توان گفت:
بازشناسی این افراد و تحلیل آن ها، یک نوع بازشناسی واقعیات تاریخ می باشد، و یا به
عبارت دیگر ، تحلیل مجموع واقعیت ها و علل و عواملی است که در حوادث تاریخی، جایگاه
اساسی را دارا می باشند.

بازشناسی این چهره ها ، شناخت نشانه های هیأت مجموع نظام حاکم ایران است ، به
خصوص که ، شخصیت های دوران بعد از امیرکبیر، هم چنان دل به اندیشه بااصطلاح تجدد طلبی
داشته و جهش های اصلاح سیاسی و اقتصادی را دنبال کرده ، و در این زمینه ها ، گام هایی
برداشتند که به مقصود نرسیده ، و بلکه به محکم تر نمودن بندهای استعماری، هم یاری کردند
و این مسأله ، می تواند تا حدی علل حرکت های بعدی مردم و شورش های آن ها را بازگو کند.

بازیابی این شخصیت ها، باتوجه به این که ، هریک از آن ها، بخشی از جامعه بوده و تأثیرات خود را مستقیماً در جامعه به جا گذاشته اند ، می تواند روندی کامل ، در امر تحقیق ایجاد کند که به تحقیق تاریخی جان دهد و واقعیت هارا روشن نماید، به رغم این که " هیچ چیز بیش از علاقه به شخصیت ها موجب خطا و بی عدالتی در نظریه انسان از تاریخ نمی شود " ، اما باتوجه به این موضوع که ، روابط این افراد در ارتباط با نیروهای انسانی و جامعه بوده و نقشی مؤثر ، در چگونگی برقراری روابط دارد ، می توان در پرتو بازشناسی این شخصیت ها ، بعضی از واقعیت های تاریخی را دریابیم .

باعنایت به نکات بیان شده فوق ، برآن شدم که رساله یا پایان نامه تحصیلی خود را در باره یکی از شخصیت های متنفذ و صاحب نظر تاریخ معاصر ایران ، میرزا علی خان ، ملقب به منشی حضور، امین الملک و سرانجام امین الدوله انتخاب کنم .

✓ میرزا علی خان - همانطور که در شرح حال او خواهد آمد - در متن بسیاری از وقایع و رویدادهای درون نظام حکومتی دوران ناصری و مظفری ، بوده است و در تمامی این هنگام از او ن جوانی ، تصدی مشاغل و موقعیت های مهم درباری را به عهده داشته است ؛ و این امر ، امکانی مناسب برای وی به وجود آورده بود که بر قسم اعظمی از ، مسایل و حوادث دوران زندگی خویش واقف گردد، و با آثاری که از خود به یادگار گذاشته است ، تقریباً " تصویری روشن از آن عصر را

همراه با بعضی از ظرایف آن بازگو نماید .

البته نباید فراموش کرد تصویر مورد نظر وی ، در برخی از اوقات از واقعیات بدور است ؛ چراکه وی نیز ، مانند خاطره نویسان ایام خود، آنچه را که مطلوب می دانست ، نوشته و باقی گذاشته است ؛ و در برخی از موارد ، نه آنچه که واقعیت داشت .

---

۱۰۱ . ا . ج ، کار : تاریخ چیست ، ترجمه حسن کامشاد ، تهران ، انتشارات خوارزمی ،

برای تنظیم طرح ، استفاده از منابع ، چگونگی تدوین این نوشته (پسایان نامه) از هم فکری و هدایت مستقیم ، مستمر و بی وقفه استاد فرزانه و محقق ، دکتر الهی - کسه استاد راهنمایم بود - و مساعدت استاد سخت کوش و ژرف نگر ، دکتر نبی - استاد مشاورم - بهره‌مند گردیدم .

معرفی مختصر منابع :

برای تنظیم این پژوهش از منابع مختلفی - که مشخصات آن ها در پایان تحقیق حاضر آمده است - بهره گرفته شده است .

به طور کلی ، این مآخذ را می توان به سه دسته تقسیم کرد: منابع دست اوّل ؛ آثار مرحوم امین الدوله و تحقیقات محققین جدید .

از جمله آثار دسته اوّل عبارتند از: " افضل التواریخ " ؛ " خلسه " ؛ " خاطرات حاج سیاح " ؛

" خاطرات و خطرات " ؛ " رجال عصری ناصری " و " خاطرات و اسناد نظام السلطنه " .

مهم ترین اثری که در دسته اوّل ، مورد استفاده نگارنده قرار گرفته و به کرات به این اثر

استناد گردیده است " افضل التواریخ " می باشد . نویسنده کتاب " میرزا غلامحسین خـان

ادیب مستوفی دیوان اعلی ابن مرحوم مهدی خان بن علی خان شیرازی " است که همزمان با

جلوس مظفرالدین شاه ، کتاب " اعلام الناس " را ترجمه نموده و به شاه عرضه داشت و " آثار

ومآثر سلطنتی را " از تاریخ هفدهم ذی القعدة ۱۳۱۳ ق . تا یازدهم محرم سال ۱۳۱۶ ق - به صورت

روزانه نگاشته ، و در پایان هر سال به صورت کتابچه ایی آن را به شاه تقدیم می کرد .

مظفرالدین شاه ، طی دستخطی به صدراعظم خود ، امین السلطان ، دستور داد که برای

غلامحسین خان موجب سالانه ، انعام سلطنتی و لقب معین نماید . نهایتاً " دوست ونود تومان

انعام سالانه ، و لقب " افضل الملک " برای وی منظور شد و به مناسبت نام او ، نوشته اش به

" افضل الملک " موسوم گردید .

به دلیل دسترسی نویسنده به اسناد و مدارک دربار سلطنتی ، و عدم محدودیت در استفاده از

آن ها ، در " افضل التواریخ " ، اسناد گوناگونی به چشم می خورد .

پیرامون امین الدوله ، افضل اطلاعات بسنده ایی به دست داده و به طور مبسوط از

اقدام هایش در دوران مختلف زندگی او - قبل از رسیدن به صدراعظمی ، در هنگام صدارت عظمایی

وبعد از عزل - سخن گفته است ، شاید به توان گفت بیش تر از دیگر منابع ، نقاط قوت و ضعف امین الدوله را بازگو می نماید و از این که ، امین الدوله به خاطر خصومت درباریان عزل و تبعید شد ، تأسف می خورد. افضل الملك مدعی است اندیشه های امین الدوله ، اصلاح گرانه و درخور تحسین بود؛ اما شرایط زمانی ، اقتضای چنین اندیشه و بینش مطلوبی را فراهم ننموده بود.

محمد حاج سیاح در " خاطرات حاج سیاح یا دوره خوف و وحشت " ، از تلاش های مجدانه امین الدوله به شیوه ای مفصل سخن می گوید. حاج سیاح ، به دلیل توزیع روزنامه قانون و تهیه و پخش اعلامیه دستنویس بر ضد ناصرالدین شاه ، مدت چهارده ماه به مشهد تبعید شد و مدتی نیز در تهران و قزوین زندانی بود. وی به دلیل کثرت سفر به نقاط گوناگون جهان و خارج از ایران - به سیاح معروف و ملقب گشت .

حاج سیاح در دسته بندی های دوران ناصری و مظفری ، جزو دوستان و هم فکران امین الدوله محسوب می شد و برای استحکام قدرت و نفوذ اشخاصی نظیر ظل السلطان نیز فعالیت گسترده ایی انجام می داد.

در کتاب سیاح ، به نقش امین الدوله در توزیع روزنامه قانون ، محدود کردن فعالیت مأموران سانسور و گسترش معارف اشاره های گوناگونی شده است.

حسین قلی خان نظام السلطنه ، در نوشته خود که به نام " خاطرات و اسناد نظام السلطنه " منتشر شده است ، به اختلاف عمیق و پر دامنه درباریان مظفری اشاره می نماید.

این کتاب که توسط نویسنده زبردست آن - نظام السلطنه - با قلمی شیوا و انشایی روان نگارش یافته است ، به خوبی جبین ذاتی و بی توجهی مظفرالدین شاه به اموری حکومت و مردم را بیان می دارد.

نظام السلطنه ، که مدت ها عهده دار ولایت هایی چون آذربایجان ، کرمانشاه ، همدان ، کردستان و... بود، در بازگشت امین الدوله از آذربایجان به تهران و رسیدن به مقام صدراعظمی نقش بسارزی

داشته است . وی بعد از مدتی ، به دلایلی چون استقلال عمل امین الدوله در امور سیاسی و عدم دستیابی وزارتخانه ایی مهم ، با امین الدوله خصومت پیدا کرد و در بازگشت امین السلطان - رقیب دیرینه امین الدوله به تهران و رسیدن به مقام صدارت - نقش مهمی را ایفا نمود. نظام السلطنه مجدداً برای بازگشت امین الدوله به تهران ، تلاش های پنهانی گسترده ایی را انجام داد که به نتیجه ایی منتهی نشد، نظام السلطنه ، به جهت داشتن ارتباط نزدیک با درباریان دوره مظفری و تصدی ولایت های مهم ، و سپس وزارتخانه های متعدد، از جمله متنفذین دوران مظفری بود و به همین دلیل ، یادداشت های وی حاوی اطلاعات ارزنده ایی مربوط به این دوره ، به ویژه میرزا علی خسان امین الدوله است که خصوصاً " ، پیرامون شیوه صدارت و کیفیت عزل او، اطلاعات مفیدی را شامل می شود.

دوستعلی خان معیرالممالک که بنا برخواست حبیب یغمایی مقالاتی تحت عنوان " رجال عصر ناصری " تنظیم نموده بود، در خصوص امین الدوله اطلاعات قابل توجهی به دست می دهد. معیرالممالک از دوستان دوران نوجوانی و جوانی امین الدوله به شمار می رفت ، بنابراین نوشته هایش ، به دوران مختلف زندگانی امین الدوله مربوط می شود.

امیرگیلان شاه (اعتماد همایون) در " یکصد و پنجاه سال سلطنت در ایران " که مجموع خاطرات اجداد نویسنده و مشاهدات وی را در بر می گیرد، به توصیفی دقیق از اعضای هیأت حاکمه ایران در دوره مظفری پرداخته ، و درباره امین الدوله نیز مطالب فراوانی بیان نموده است و به اقدام های سازنده وی اشاراتی عمیق می نماید.

هم چنین ناظم الاسلام کرمانی در " تاریخ بیداری ایرانیان " ، یحیی دولت آبادی در " حیات یحیی " اعتماد السلطنه در " روزنامه خاطرات " و عبدا... مستوفی در " شرح زندگانی من " ، امین الدوله را می ستایند و او را به عنوان یکی از عوامل های مهم انسانی ترویج اندیشه نو خواهی و آزاد اندیشی در اواخر دوره ناصری و اوایل دوره مظفری معرفی می نمایند.

در برابر نظر نویسندگان فوق ، احتشام السلطنه و مهدیقلی هدایت (مخبرالسلطنه) ، در نوشته های خود " خاطرات احتشام السلطنه " و " خاطرات و خطرات " و " گزارش ایسران " ، امین الدوله را فردی کج اندیش ، رشوه خوار و ریاکار معرفی می دارند و مدعی هستند بعضی از اقدام ها یش ، چون گسترش معارف ، در جهت خودنمایی بود ، نه برای نجات مردم و پیشرفت جامعه .

دو کتاب دسته دوم " خاطرات سیاسی " و " سفرنامه مکه " نوشته امین الدوله ، در بخش مربوط به آثار امین الدوله ، مورد سخن قرار گرفته اند . نظر به اهمیت و گستردگی موضوع های مطرح شده در " خاطرات سیاسی " ، از این کتاب به دفعات استفاده شده است .

ارزیابی نویسندگان کتاب های دسته سوم از امین الدوله ، مانند نویسندگان دسته اول ، یکنواخت نیست ؛ بعضی از محققین اخیر ، چون آدمیت در چهار اثر مورد نظر این پژوهش ، امین الدوله را به مثابه پیشرو اندیشه نوین و اصلاح گر معرفی نموده ، که در فرصت های مقتضی - به رغم وابستگی اش به دربار - منشاء خدمات ارزنده ایی شده است . آدمیت ، به ویژه به نتایج مثبت رابطه مستمر و طولانی امین الدوله با ملکم خان ، و بعضی از اعمال او - چگونگی : تلاشش در اصلاح امور مالییه ، گسترش معارف جدید و ایجاد مجلس اعیان و وزراء اشاراتی مفصل دارد . گوئل کهن ، در اثر ارزشمند خود ، " تاریخ سانسور در مطبوعات ایران " به نقش اثربخش امین الدوله در شکستن حصار گسترده سانسور ، تأکید می کند .

مرحوم محبوبی اردکانی ، در اثر پربار خویش " تاریخ مؤسسات تمدنی جدید " امین الدوله را به عنوان یکی از پیروان اندیشه های امیرکبیر - قطع نظر از اشتباهات و ضعف هایش - معرفی می کند و به گونه ایی مفصل ، از اقدام ها و صدارتش سخن می گوید .

رایین ، نیز به وابستگی امین الدوله به فراماسونری پرداخته و در این خصوص ، مطالبی بیان می دارد .

نویسندگانی چون جمالزاده به بیان و بررسی برخی از کارهای امین الدوله ، چون تأسیس کارخانه ونتایج به دست آمده از ایجاد آن ، سخن گفته اند. کسروی در " تاریخ مشروطه " بر ضعف امین الدوله در به صلاح " عدم مدیریت قوی وی " تأکیدی ویژه دارد. افشاری معتقد است که از نام امین الدوله همانند نام قائم مقام وامیرکبیر باید به خوبی ونیکی یاد گردد.

به دلیل سکونت امین الدوله در برخی از ایام تبعید، در لشت نشاء کدفن شدند وی در آن بخش ، ومالکیت شخصی خاندانش بر آن منطقه ، با استفاده از مساعدت شهرداری وبخشرداری لشت نشاء مطالبی پیرامون بخش مزبور، نوشته شده است.